

INDIVIDUACIÓ LINGÜÍSTICA I GLOTOPOLÍTICA: EL CAS DEL PORTUGUÈS BRASILER

Pere COMELLAS CASANOVA
Universitat de Barcelona

1. INTRODUCCIÓ: FACTORS D'INDIVIDUACIÓ LINGÜÍSTICA

L'any 2011 Ivo Castro, eminent lingüista portuguès especialista en història de la llengua, escrivia:

Um dos principais problemas da linguística do português consiste em determinar se as diferenças que se detectam entre as variedades portuguesa e brasileira devem ser encaradas a nível da norma ou a nível de sistema, ou seja, se devem ser consideradas como variedades de um mesmo sistema, ou se pelo contrário constituem sistemas separados e, portanto, línguas diferentes. (Castro 2011: 77)

De fet, la pregunta de Castro no deixava de ser un punt herètica, si tenim en compte que tota la tradició filològica portuguesa dona per descomptat que hi ha una llengua, el portuguès, amb dos grans subestàndards, o més ben dit, amb un estàndard dominant, basat en la varietat europea, i uns usos una mica divergents, típicament brasilers. Això al marge, naturalment, de la variació diatòpica dins dels mateixos Portugal i Brasil. En paraules dels lingüistes Celso Cunha i Lindley Cintra, autors d'una de les gramàtiques de referència més conegudes i reeditades: «Embora seja inegável a existência de tal diferenciação [diatòpica], não é ela suficiente para impedir a superior unidade do nosso idioma, facto, aliás, salientado até pelos dialectólogos» (Cunha / Cintra 1984¹⁷ [2002]: 9). Una unitat que no només es vol constatar, sinó sobretot consolidar i conservar: «A luta pela pureza do idioma foi o anseio do século XIX: hoje não pode ser mais o nosso principal objetivo; nossa luta tem que ser para impedir a fragmentação do idioma comum» (Cunha 1975: 42).

El llenguatge humà en totes les seves formes presenta dues tendències simultànies i espontànies (en el sentit de no dirigides per un sol agent o un petit grup d'agents coordinats enfront de la majoria): la convergència i l'heterogeneïtat. Sabem que en situacions socials de fragmentació grupal i absència d'un poder centralitzat, la tendència convergent no contrapesa prou la diferenciació. Així, es formen continus lingüístics amb límits

difusos però creixent distància, de manera que la intercomprensió minva més o menys proporcionalment amb la distància. Cal un esforç de planificació important i sostingut per generar i mantenir un model de llengua prou estable i difós, d'una banda per garantir la intercomprensió en grans grups humans amb escassa o nul·la interacció directa, i d'una altra per assegurar la identificació simbòlica de tots els membres de la comunitat amb aquell model lingüístic. I en conseqüència, per trencar el contínuum i establir fronteres netes entre llengües.

Els processos d'estandardització persegueixen explícitament aquests objectius. De fet, segons Monteagudo (2012) són els estats-nació qui porta a terme aquesta doble operació d'imposició de model i identificació simbòlica: és el que l'autor anomena la «invençió del monolingüisme», el qual situa qualsevol varietat que no s'identifiqui estrictament amb l'estàndard en un nivell jeràrquic inferior (o en l'extrem, es proposa liquidar-la), i això afecta tant el que solem considerar llengües diferents com les varietats d'una mateixa llengua.

És clar que diversos estats-nació colonials han projectat aquest model monolingüista als territoris colonitzats. Aquest és el cas de Portugal, que se n'ha sortit àmpliament al Brasil i progressa en aquesta direcció a les excolònies africanes, on els percentatges de lusoparlants nadius augmenten considerablement, especialment després de la independència¹ (Pinto / Melo-Pfeifer 2018), per bé que els percentatges de parlants de llengua inicial portuguesa encara siguin molt baixos en països com Moçambic,² per no parlar de Guinea Bissau. El model metropolità estàndard de llengua, doncs, és el que oficialment s'imposa i es difon a través de l'escola, l'administració i els mitjans de comunicació, i esdevé no només la referència de la correcció, sinó de la llengua en si mateixa. I el que en difereix es considera una degeneració o, en el millor dels casos, una variació diatòpica. Així, el que es parla majoritàriament al Brasil es considera portuguès, igual que el que es parla al Perú o a Mèxic es considera castellà, i fins i tot el que es parla oficialment al Magreb es considera àrab i, encara més extrem, el que es parla a la Xina, xinès.

Difícilment es pot discutir, doncs, que la distància lingüística és un element relatiu a l'hora d'individuïr una llengua. Tradicionalment, la sociolingüística estableix bàsicament cinc criteris per avaluar la individuació: l'origen comú, la intercomprensió, la consciència dels parlants, el lèxic compartit i les estructures compartides (Berruto 1995: 183 i s.). No obstant això, els mateixos especialistes reconeixen la dificultat de la qüestió: «In particolare, è spesso problematico stabilire un criterio preciso, o un insieme di criteri oggettivi, per decidere se, e quando, si è di fronte a lingue diverse, o invece a diverse varietà di una stessa lingua, e, nel caso, varietà di quale lingua» (Berruto 1995: 181).

Tots i cadascun dels criteris d'individuació són, per separat, completament insuficients. Per origen comú, totes o gairebé totes les varietats romàniques es podrien considerar una mateixa llengua. Quant a la intercomprensió, presenta molts problemes. D'una

1. Per exemple, Feliciano Chimbutane (2018: 110) afirma que «Estes dados indicam que, em cerca de 40 anos de Independência, o Estado moçambicano fez mais pela língua portuguesa do que o Estado português em todo o período de colonização». Paradoxalment, es podria dir. Però de fet és un patró molt recurrent a les excolònies americanes.

2. Poc més d'un 10 %, segons dades del cens de 2007 (Chimbutane 2018: 110).

banda, en varietats pròximes és molt improbable tant una comprensió absoluta per part de tots els parlants (o d'una mostra representativa) com una incomprensió absoluta. D'altra banda, la intercomprensió a vegades és asimètrica. Justament és el cas de portuguès i castellà: els lusoparlants manifesten una comprensió oral del castellà molt més alta que els castellanoparlants respecte del portuguès (Gooskens / Heuven 2017; Jensen 1989 per a parlants llatinoamericans). A més, els resultats d'una prova estadística d'intercomprensió serien molt diferents segons la mostra lingüística, especialment entre textos escrits i textos orals, però també segons el grau de formalitat o el camp i la modalitat.

Quant a la consciència dels parlants, es tracta d'un element no lingüístic sinó sociopolític i ideològic, clarament emmotllat per la identitat grupal. Els estats promouen amb força la identificació amb una varietat lingüística determinada, al marge de la distància real del dialecte i/o el sociolecte de cada parlant, i l'escola s'encarrega d'assenyalar cap a quin model han de confluïr. Les discussions entre moldau i romanès, hindi i urdú o serbi i croat no tenen a veure ni amb la distància dialectomètrica ni amb la intercomprensió, sinó més aviat amb una identificació grupal que pren la llengua com a marca fonamental.

Pel que fa al lèxic bàsic comú i la diferència estructural, també topem amb la dificultat d'establir llinars. Segons un estudi basat en tres corpus, portuguès i castellà comparteixen més del 80 % de vocabulari bàsic (Ciobanu / Dinu 2014: 3317), però aquesta xifra tan alta no erosiona el consens sobre el fet que es tracta de dues llengües diferents. I això malgrat que «It has been found empirically that if two languages share more than approximately 70 per cent of shared basic vocabulary [...], they are likely intelligible» (Hammarström 2016: 20).

Quant a les estructures, presenten el mateix problema de llinar: quin és el límit mínim de diferència estructural per poder considerar dues varietats pròximes com a llengües diferents? Totes les varietats romàniques ibèriques presenten similituds estructurals força elevades.

La dificultat d'aplicar els criteris clàssics esmentats a l'hora de determinar si som davant de dues varietats d'una llengua o de dues llengües diferents ha portat diversos autors a focalitzar la qüestió en l'àmbit més extralingüístic. Quan Heinz Kloss proposa els conceptes de llengua per distància i llengua per elaboració, l'any 1952 (Kloss 1967: 29), ja atorga un pes específic fonamental als aspectes sociopolítics quan es tracta de varietats lingüístiques pròximes. Segons Kloss, quan la distància lingüística és absolutament evident (posa l'exemple de llengües com l'ojibwa i l'anglès), la consideració de llengua no és discutible, al marge de l'estatus i les funcions que la societat els atorgui. En canvi, en varietats properes és l'estatus i la consideració dels parlants el que «dialectalitzà» una llengua, com seria el cas del saxó respecte de l'alemany o de l'occità respecte del francès (segons Kloss), però no del català respecte del castellà, perquè tot i haver estat desposseït de les funcions prestigioses que atorguen estatus, els seus parlants no n'han acceptat mai aquesta condició (Kloss 1967: 36).

Més enllà de si el model de Kloss és més o menys explicatiu o si es pot extrapolar a àrees lingüístiques diverses, el fet és que no centra la qüestió en aspectes purament i objectivament lingüístics. És important recordar que el nostre marc conceptual tendeix a identificar llengua amb estàndard a través d'un procés de reïficació que ens permet entendre les llengües com a sistemes amb límits precisos, clarament diferenciats els uns

dels altres i independents dels seus parlants. Un indicatiu d'aquesta conceptualització és la tendència a afirmar que el que no és estàndard no existeix (o és un xenisme), per més que sigui d'ús corrent dins de la comunitat. Aquesta categorització —que no és universal, sinó culturalment marcada— és justament el fonament i el marc imprescindible perquè tingui lloc la discussió sobre si dues determinades maneres de parlar són dues llengües o una de sola, però en l'ordre lingüístic —o més ben dit, glotopolític— en què vivim, el resultat d'aquesta discussió té conseqüències importants en la vida de les persones, més enllà de les llengües.

2. PORTUGUÈS DEL BRASIL O LENGUA BRASILEIRA?

Tanmateix, és evident que, sense cap suport lingüístic, la individuació mostra massa clarament la seva motivació política, la qual cosa li erosiona completament la legitimitat. Per això, malgrat tot cal, abans de res, constatar si en efecte hi ha diferències pronunciades entre portuguès europeu i brasiler. I sembla que la resposta és clarament afirmativa.

De fet, al llarg d'aquests primers anys del segle XXI s'han publicat nombroses gramàtiques que especifiquen al títol que es tracta de descripcions del portuguès del Brasil, no pas del portuguès en general. En són exemples emblemàtics la gramàtica de Marcos Bagno (2011b) o les de Mário Perini (2010; 2016), Celso Ferrarezi i Iara Maria Teles (2008), Ataliba de Castilho (2010) o Lorenzo Vitral (2017), sense comptar els vuit volums de la col·lecció *Gramática do português culto falado no Brasil*, resultat de l'anàlisi del corpus NURC, enregistrat la dècada de 1970, o els deu d'*História do português brasileiro* apareguts fins ara. I en un manual recent de la prestigiosa col·lecció *Manuals of Romance Linguistics*, els editors afirmen que el portuguès brasiler «is not just a colonial continuation of Portuguese with a few particular characteristics, but rather —paradoxically— both a different language and the same language» (Wall / Kabatek 2022: 1). Una paradoxa que els mateixos autors justifiquen per tal d'evitar conflictes i malentesos, ja que:

Emotional and ideological conflicts arise when linguists claim that typologically BP is so different from European Portuguese (EP) that the common name is somehow misleading: even if they are historically linked and still very closely related, EP and BP are at the same time two different linguistic realities. [...] BP can be described as an autonomous diasystem that emerged historically from EP but which presents so many different features that an independent description seems to be more efficient. (Wall i Kabatek 2022: 1-2)

Aquesta darrera frase de Wall i Kabatek la podrien subscriure molts lingüistes gal·lesos en referència justament al gal·lec i al portuguès.

2.1. EL CONTINU GEOSOCIOLECTAL DEL PORTUGUÈS BRASILER

El fet de presentar la qüestió de manera dicotòmica, com un contrast net entre dues variants, és una altra conseqüència del nostre marc mental sobre les llengües com a coses uniformes i estrictament delimitables. Aquest enfocament ens permet descriure les llengües, però qualsevol descripció és només una fotografia molt parcial d'un paisatge enorme en un moment concret. El fet és que, com és ben sabut, el panorama lingüístic brasiler és molt més complex i del tot irreductible a un únic «brasiler», i això sense tenir en compte les desenes i desenes de llengües minoritzades que encara hi perviuen en una situació d'extrema amenaça.

Sense oblidar que qualsevol aproximació a la realitat lingüística serà necessàriament una simplificació, es pot dir que al Brasil hi ha dos eixos de variació molt significatius: el que travessa els diferents estrats socioeconòmics i el que té per extrems el món més rural i el més urbà (tots dos, travessats per la qüestió racial). I a aquests eixos encara cal afegir-hi la variable de l'escolarització, que hi correlaciona (la tendència és que com més alt i urbà és l'estrat, més anys d'escolarització) i constitueix un element important d'acostament a l'estàndard, encara que en molts casos funciona més com un instrument de reconeixement que de coneixement, la qual cosa contribueix al desprestigi de les varietats més allunyades i al reforçament de la llengua com a eina de discriminació.

La dimensió de la distància geosociolectal del portuguès brasiler és molt considerable, i és per això que els criteris d'individuació més estrictament lingüístics —lèxic i gramàtica diferencials— aporten dades molt diferents segons en quin punt del continu situem la mirada. Si prenem com a referència el model lingüístic dels grans mitjans de comunicació, la proximitat lèxica, i sobretot estructural, és encara molt important amb el portuguès europeu, malgrat una distància fonètica molt perceptible (que fa immediatament reconeixibles les dues varietats). En canvi, si prenem com a referència el portuguès brasiler més associat a les classes populars poc lletrades, hi podem trobar una considerable distància en tots els àmbits. Si parlem de morfosintaxi, en alguns casos es pot dir que la gramàtica del portuguès popular brasiler és més lluny de l'estàndard europeu que aquest del castellà.

Ara bé, el continu lingüístic geosociolectal no es presenta gens estable. De fet, la dimensió diafàsica també hi intervé, de manera que un universitari farà servir molt probablement un model de llengua estructuralment molt pròxim a l'estàndard europeu en l'àmbit professional, però incorporarà nombrosos trets molt més pròxims a varietats populars quan es troba en entorns informals. I alguns dels trets que unes quantes dècades enrere estaven completament estigmatitzats comencen a generalitzar-se en registres col·loquials.³

Així doncs, de cara a fonamentar lingüísticament la hipòtesi de la secessió del brasiler o de refutar-la, on es posi el focus del continu pot ser decisiu. Però triar un model és

3. En certa mesura, també depèn, entre altres factors, de la pròpia ideologia lingüística. Les polèmiques pel model de llengua al Brasil es remunten pràcticament a l'època de la independència, dos-cents anys enrere. Segons Carlos Alberto Faraco (2016: 154), «Os conservadores foram, sem dúvida, os grandes vitoriosos nas polêmicas linguísticas do XIX».

escollir un sector social determinat, per més que, com dèiem, molts fenòmens siguin diafàsics i transversals. Tradicionalment, les descripcions d'una llengua s'han fet, amb una voluntat prescriptiva, sobre la base dels seus textos escrits i d'un principi d'autoritat justificat pels «bons usos» que s'atribueixen a personatges de prestigi, sobretot literats, encara que sovint el que es feia era entronitzar la parla d'una minoria poderosa (*the King's English*). En tot cas, són descripcions de la llengua d'una minoria, de vegades molt reduïda, i no pas de la majoria de la comunitat lingüística.

Als anys setanta del segle xx es va iniciar al Brasil el projecte NURC (Norma Urbana Culta), que va consistir en la creació d'un corpus de dades lingüístiques orals provinents de persones universitàries de cinc grans ciutats: Recife, Salvador, São Paulo, Rio de Janeiro i Porto Alegre. Amb aquest corpus s'han anat duent a terme nombroses recerques per tal de descriure sobre una base empírica molt més sòlida el model de llengua oral de les persones amb estudis superiors. Aquest corpus ha permès constatar dos fets interessants: d'una banda, que, malgrat els discursos conservadors que identifiquen llengua «correcta» amb portuguès europeu, els usos brasilers de prestigi inclouen nombroses trets propis; d'una altra, que el que es podria considerar estàndard brasiler continua sent la llengua d'aquest segment poblacional, que constitueix un percentatge petit de la població.

Alguns exemples ens permetran il·lustrar aquesta qüestió. El corpus NURC recull en abundància certs fenòmens lingüístics tradicionalment considerats «incorrectes» i explícitament condemnats per l'escola, però que són completament hegemònics al Brasil. Dos d'aquests fenòmens, especialment emblemàtics, són la col·locació dels pronoms clítics i la represa anafòrica.

Pel que fa a la col·locació dels clítics, el contrast és tan general i tan reconegut que fa dècades que aplicar la norma europea a la parla brasilera es va convertir en un estereotip de purisme i pedanteria.⁴ En termes generals, la col·locació no marcada del portuguès europeu és l'enclítica, com a l'exemple 1a, mentre que al Brasil és la proclítica (exemple 1b):

- (1) a. Ele julgava-se grande conhecedor do assunto.
 b. *Me* faça o favor de emprestar o livro.

Tots dos exemples són trets de Vázquez Cuesta / Mendes da Luz (1971: II 165 i 170), una gramàtica amb la voluntat de descriure un estàndard portuguès unificat, per bé que no defuig l'evidència de la variació quan, com és el cas, es presenta clarament. A més, en aquest cas són el portuguès europeu i el gallec les varietats romàniques singulars. L'enclisi en el portuguès brasiler està exclusivament reservada al registre escrit, i com que no forma part de la gramàtica mental de ningú i únicament s'adquireix per instrucció, sovint es produeixen casos d'hipercorrecció.

Quant a la represa anafòrica, la gramàtica normativa tradicional portuguesa la descriu de manera molt semblant a la catalana, és a dir, un argument de l'oració sol ser reprès per un pronom àton, com en els exemples català (2a) i brasiler (2b):

4. Ja a començament de segle xx el brasiler Medeiros e Albuquerque qualificava la polèmica de la col·locació pronominal de «sacrossanta bobagem» (citat a Bagno 2012: 760).

- (2) a. Has vist en Pere, avui? Avui no, *el* vaig veure ahir.
 b. Você viu o Pedro hoje? Hoje não, eu *o* vi ontem.

A Portugal la frase 2b seria com a 3, en virtut de la diferència de col·locació pronominal (i de formes de tractament, en aquest cas informal):

- (3) Viste o Pedro hoje? Hoje não, eu *vi-o* ontem.

Tanmateix, en un registre oral, encara que sigui formal, al Brasil aquesta estratègia de represa és pràcticament inexistent. Per contra, el més habitual seria una de les dues opcions següents (4a i 4b), exemples de Bagno (2001: 101):

- (4) a. Você viu o Pedro hoje? Hoje não, eu *vi ele* ontem.
 b. Você viu o Pedro hoje? Hoje não, eu *vi Ø* ontem.

En una recerca basada en el corpus NURC (és a dir, de parlants amb estudis superiors), Bagno (2012: 471) troba que un 95,8 % de les repeses anafòriques es fan amb objecte nul, és a dir, com a l'exemple 4b, i de 500 repeses únicament 3 feien servir el pronom clíctic. De fet, segons Bagno (2001: 102):

Se há alguma coisa que podemos afirmar, sem medo de errar, a respeito do português do Brasil é que nesta língua os pronomes oblíquos de 3ª pessoa estão, senão totalmente mortos, pelo menos moribundos, tendo os últimos estertores. Só conhecem esses pronomes (mas nem por isso usam) as pessoas que frequentaram a escola e que, ali, entraram em contato (direta ou indiretamente) com os quadros pronominais da língua literária clássica e, por causa desse contato, sofrem pressão da norma-padrão conservadora.

Quant a la represa amb el pronom tònic, en l'estudi esmentat també hi té un pes mínim. Ara bé, si el corpus hagués inclòs producció oral no tan restringida als informants de NURC, aquesta solució hauria tingut més ocurrencies, com evidencia un altre estudi de 1989 (citada a Bagno 2012: 470), en què el pronom tònic apareix en el 15 % de les ocurrencies. Cal dir que la represa amb el pronom tònic és molt poc habitual quan l'antecedent és inanimat.

De fet, la represa amb pronom tònic no és cap innovació recent. Ja el 1880, el lingüista portuguès Adolfo Coelho explicava:

[...] *acordar eles* é correcto no Brasil, por isso que é determinado pelas tendências características do falar brasileiro. [...] em Portugal é incorrecto dizer *acordar eles*; no Brasil será muito provavelmente incorrecto um dia dizer *acordá-los*. (citada a Noll 1999: 254)

És evident que, malgrat tot, col·locació pronominal i represa anafòrica són dos fenòmens que difícilment dificultarien la intercomprensió i que entrarien tranquil·lament en una escala habitual de variació intralingüística. Però és que fins aquí no ens hem mogut gens de la petita franja de població universitària molt influenciada pel model de llengua

escrita. En estrats socials amb poca exposició a un model semblant, hi trobem diferències molt més profundes. Certament, n'hi ha que —tot i estar extremament estigmatitzades— tampoc no sembla que hagin d'afectar la intercomprensió, com ara la simplificació de la morfologia nominal, com en 5, o fins i tot la verbal, com en 6:

- 5) Os relógio (Perini 2005: 19)
- 6) Eles fala que eles faz o que eles quer (Castilho 2010: 412)

Aquesta simplificació, tot i estar associada a estrats poc escolaritzats, s'estén diafàsicament a la població general:

Sabemos que é freqüente, entre nós, fazer o plural marcando-o apenas no primeiro elemento do sintagma, dizendo por exemplo *os relógio*. Essas construções, quando não são simplesmente ignoradas, são dadas como da linguagem das «pessoas incultas», ou de «baixa classe». [...]

No entanto, qualquer levantamento mostra o contrário: construções do tipo de *os relógio* são amplamente utilizadas pela totalidade da população, incluindo «os cultos» (Perini 2005: 19).

En canvi, sí que hi ha fenòmens morfosintàctics propis d'una part substancial de la població brasilera que són força opacs per a un parlant de portuguès europeu, i que resulten força originals fins i tot en el marc romànic. Un exemple —segons Bagno, únic entre les llengües indoeuropees— és la transformació de verbs inacusatius en transitius per causa de la topicalització, com en 7 (Bagno 2018: 32).

- 7) a. Meu bebê está nascendo os dentes.
- b. Essa rua passa vários ônibus para o centro da cidade.

Potser no tan radical, però molt habitual, és també la transformació del pronom relatiu en un connector, com en 8 (Bagno 2018: 33):

- 8) a. Eu tenho um primo que ele é embaixador no Japão.
- b. Ana é uma professora que eu aprendi muito com ela.

En aquest cas, i en paral·lel a la desaparició dels pronoms àtons de tercera persona, és també molt comuna la relativa retalladora (*cortadora*, en la nomenclatura portuguesa), com en 9 (Bagno 2018: 33):

- 9) a. Esse é um filme que eu gosto muito.
- b. O time que você torce nunca venceu nenhum campeonato.

Caldria veure fins a quin punt els fenòmens exemplificats són també comuns en el portuguès europeu més col·loquial. De fet, pel que fa als casos 8 i 9, segons Hagemeyer (2016: 56) «as estratégias cortadora i resuntiva também ocorrem no português europeu e

no português brasileiro, sendo a cortadora de longe a mais comum» (aquest autor estudia el fenomen en varietats africanes de portuguès). I al capítol de Rita Veloso (2013: 2.127-2.133) sobre la subordinació relativa que forma part de l'extensa gramàtica publicada per la Fundació Gulbenkian hi ha un apartat d'*orações relativas não canônicas* on s'afirma: «estas construções são utilizadas por falantes de diferentes grupos sociais, com variados graus de escolarização. Ocorrendo sobretudo na oralidade, em registros informais, é também possível encontrá-las em textos jornalísticos». No hi ha cap indicació que sigui exclusiu del Brasil, i de fet els exemples que s'hi donen pertanyen al Corpus de Referência do Português Contemporâneo, creat per la Universitat de Lisboa. En canvi, no hi ha rastre en el portuguès europeu de casos com els de 5, 6 i 7.

2.2. LLENGUA ESCRITA I ORALITAT

El que queda ben palès en els estudis descriptius del portuguès brasiler és la distància enorme entre llengua oral i llengua escrita. Com que el grafocentrisme és la perspectiva dominant, sovint es deixa totalment de banda l'oralitat a l'hora de caracteritzar la llengua:

Apesar de todas essas profundas transformações ocorridas no PB (e muitas somente nele), ainda impera na cultura linguística brasileira e portuguesa uma concepção de português que [...] tem exclusivamente como base a modalidade escrita mais monitorada, de preferência literária e antiga, único ponto de intersecção possível (ainda?) entre as duas línguas. (Bagno 2018: 33)

En un estudi de cinc trets lingüístics extremament comuns al Brasil⁵ que difereixen de la norma europea, Marcos Bagno compara un corpus oral (un segment de NURC) i un corpus escrit basat en textos periodístics brasilers. El resultat és que un 90 % de les ocurrences en el corpus oral (recordem que es tracta de locutors urbans de formació extensa) no segueixen la norma estàndard, mentre que en l'escrit el percentatge baixa al 22 % (Bagno 2000: 267). Aquesta distància no fa sinó augmentar si ens fixem en les parles més rurals i d'estrats socials poc escolaritzats. No és tan estrany, doncs, que hi hagi lingüistes que arriben a parlar de diglòssia, com Kato i Roberts (1993: 20): «O Brasil apresenta assim um caso extremo de “diglossia” entre a fala do aluno que entra para a escola e o padrão da escrita que ele deve adquirir».

La distància entre oralitat i escriptura no té, evidentment, només una dimensió gramatical. També en l'àmbit fonètic, portuguès europeu i brasiler s'han anat allunyant⁶ (la qual cosa no queda pràcticament gens reflectida en l'escriptura). Més enllà de les descripcions que en puguin fer els lingüistes, la qüestió fonètica té un gran impacte en la percepció espontània de la parla. Sovint els productes audiovisuals portuguesos que es

5. Els trets comparats són: estratègies de relativització, represa anafòrica amb pronom tònic, subjecte acusatiu, pseudopassiva sintètica i regència dels verbs *ir* i *chegar*.

6. Per a una descripció sumària però rigorosa de les diferències fonètiques, vegeu, per exemple, Noll (1999 [2008]: 49-76).

poden veure al Brasil es doblen o es subtitulen (i els subtítols sovint adapten la llengua als usos brasilers: substitució de «tu foste» per «você foi» i coses així). Gregório Duvivier, un humorista brasiler molt conegut, feia broma amb l'exemple de la paraula *colesterol*: segons ell, al Brasil aquesta paraula té quatre síl·labes clares (i al nord-est, especifica, totes les vocals obertes: [kɔ-lɛs-tɛ-rɔw]), mentre que a Portugal en té dues: [kulʃ-trɔ]. Certament, l'afebliment dels sons vocàlics àtons enfosqueix considerablement el portuguès europeu respecte de la seva forma escrita, fins al punt de dificultar-ne la comprensió per a un brasiler sense exposició prèvia. Però la sensació de distància lingüística (i la incomoditat que per a molts parlants genera) és molt comuna també al cantó europeu, malgrat la forta presència de la varietat brasilera a Portugal a través tant d'una nodrida immigració com de nombrosos productes audiovisuals. El lingüista i gran divulgador Marco Neves se'n fa ressò, amb múltiples anècdotes que posen de manifest que no és difícil trobar secessionisme lingüístic entre els parlants portuguesos (Neves 2016: 114-129).

Quant al lèxic diferencial, no ens hi entretindrem. Al capdavant, és segurament la dimensió més visible però també més volàtil. No és gens difícil trobar articles de premsa, peces humorístiques,⁷ textos acadèmics, etc., que hi fan referència. És cert que hi ha una part gens negligible de lèxic habitual ben diferent a una banda i l'altra de l'Atlàntic. Casos ben coneguts com *autocarro/ônibus*, *boleia/carona*, *chávena/xícara*, *autoclismo/descarga*, *mulher-a-dias/faxineira* en són la punta de l'iceberg. A Noll (1999: 103-110) n'hi ha una llista (gens exhaustiva) de més de dos cents termes.

En resum, es pot dir que una observació de la producció escrita brasilera ofereix una imatge poc fidel de la distància lingüística entre portuguès europeu i brasiler. I de fet aquí rau bona part del problema, o de la necessitat de plantejar-se'l.

3. EL CONFLICTE SOCIOECONÒMIC I IDEOLÒGIC

Acceptada la impossibilitat de dirimir la pregunta per vies essencialment lingüístiques, caldrà dirigir la mirada cap a vies sociopolítiques (en un sentit ampli), com han fet bona part dels especialistes. En el cas concret del portuguès, darrerament diversos lingüistes han començat a transitar de la idea d'una llengua pluricèntrica a qüestionar-ne obertament la unitat. Alguns, com Marcos Bagno, afirmen obertament que portuguès i brasiler es poden considerar ja dues llengües diferents:

Português brasileiro (PB) e português europeu (PE) são duas línguas diferentes. Aparentadas, é verdade, mas também com distinções radicais em seus sistemas linguísticos — em suas gramáticas — mais do que suficientes para que cada uma delas mereça uma descrição à parte, como língua autônoma que é. (Bagno 2018: 24)

7. Per exemple, l'escriptor brasiler Mário Prata, que va viure uns anys a Portugal, en va fer un diccionari d'humor, amb més de sis-centes entrades, sense cap voluntat de rigor lingüístic, però (Prata 1993).

Per ara, un plantejament tan clar és excepcional. De fet, en totes les instàncies oficials i en la mentalitat de la immensa majoria dels parlants brasilers es manté sòlida la idea de la unitat del portuguès. El que sí que hi ha, però —si més no entre bona part dels especialistes brasilers—, són indicis de la necessitat de descriure els parlars del Brasil al marge del portuguès europeu, com hem vist.

La discussió sobre si el portuguès brasiler és una llengua independent podria tenir com a principal impuls la simple voluntat postcolonial de distanciar-se de l'antiga metròpoli. No és el cas. La societat brasilera pateix múltiples escissions, i la llengua n'és alhora un reflex i un factor de reproducció. D'aquí que en el fons la pugna principal no sigui amb la voluntat de Portugal de mantenir una certa hegemonia damunt de les excolònies, a l'estil de França i la seva Francofonia, Espanya i la comunitat de nacions hispanoamericanes, o Anglaterra i la Commonwealth. Al marge d'aquest factor, més aviat es tracta d'un conflicte a l'interior de la societat brasilera.

El Brasil presenta una situació sociolingüística fruit d'una història social convulsa, que l'aboca a com a mínim un doble conflicte:

De um lado, temos o conflito social decorrente da polarização sociolinguística (Lucchesi 2015), da distância estrutural e social entre a norma culta e a norma popular, ou entre as variedades de prestígio e as variedades estigmatizadas. De outro lado, existe um conflito no campo glotopolítico em torno da construção (ou não) de uma norma-padrão brasileira. (Lagares 2018: 201)

La norma brasilera s'ha mantingut, doncs, molt pròxima a la norma portuguesa en els usos escrits i prestigiosos. Naturalment, això podria ser simplement un problema pedagògic, en el sentit que cal un esforç més gran per interioritzar la norma escrita que en contextos lingüístics on aquesta està més pròxima dels usos col·loquials (com sabem, i malgrat certes afirmacions poc fonamentades, tota llengua escrita té una distància considerable respecte dels usos orals, per bé que aquesta distància pot ser molt variable). Però al Brasil, de fet, es tracta d'un problema econòmic i sociopolític. L'escissió social de la societat brasilera, una de les més desiguals del món, també es manifesta i es reproduïx mitjançant la llengua, en paral·lel amb altres marcadors de discriminació com són l'estatus econòmic i l'adscripció «racial». Així, usos extremament comuns en termes demogràfics reben una forta càrrega d'estigmatització que s'utilitza com a legitimació d'una subordinació social extrema:

O sistema de avaliação social que estigmatiza as formas mais típicas da linguagem popular, com motivações históricas claramente racistas, constitui hoje um poderoso instrumento ideológico de legitimação de um sistema econômico baseado na superexploração da força de trabalho e na exclusão social. (Lucchesi 2015: 297)

Fer servir el model de llengua com a marcador discriminatori té un avantatge important per als seus beneficiaris, en comparació, per exemple, amb el color de pell. Tot i que és ben sabut que aquesta variable correlaciona extraordinàriament amb l'estatus i l'accés als recursos (com més fosca la pell, menys possibilitats d'ascensió social, accés a nivells

educatius alts, possibilitats de salut, etc., com queda reflectit a l'estudi de l'IBGE 2022),⁸ el discurs públic oculta la discriminació per raó racial. En canvi, les formes lingüístiques associades a la població rural i pobra es qualifiquen públicament d'ignorància, deixadesa, ganduleria i altres valors consensualment negatius (Bagno 2003; 2015):

Na visão preconceituosa dos fenômenos da língua, a transformação de L e R nos encontros consonantais como em Cráudia, chicrete, praca, broco, pranta é tremendamente estigmatizada e, às vezes, é considerada até como um sinal do «atraso mental» das pessoas que falam assim. (Bagno 2015: 64)

Per tant, doncs, «Se a cor da pele funcionava (e continua funcionando) como marcador social da diferença, a língua portuguesa polarizada cumpria (e continua cumprindo) essa mesma função» (Faraco 2016: 148). En realitat, la qüestió de la llengua ja no es planteja entre un Portugal colonialista i un Brasil colonitzat que o bé accepta la imposició exterior o bé la rebutja: «Hoje não há resquício no Brasil do pressuposto de que a língua “verdadeira”, a língua “certa”, a língua “legítima”, a língua “pura” tem sua moradia em Lisboa. Portugal, nesse sentido, foi claramente esquecido» (Faraco 2016: 174). Potser l'afirmació de Faraco sigui una mica exagerada (he estat testimoni directe d'afirmacions del tipus «el bon portuguès és el de Portugal», fetes per parlants brasilers), però sembla evident que Portugal fa molt temps que no té el poder (i potser tampoc no té la voluntat) d'imposar la seva norma estàndard al Brasil. La guerra lingüística brasilera és, certament, una herència colonial, però s'ha reciclat en una guerra social, reforçada per unes ideologies lingüístiques clarament *standardistes* (àmpliament compartides arreu):

São essas graves diferenças de status socioeconômico que explicam a existência em nosso país de um verdadeiro abismo linguístico entre os falantes das variedades estigmatizadas do português brasileiro (moradores da zona rural ou das periferias das grandes cidades, miseráveis ou pobres, analfabetos ou semianalfabetos) — que são a maioria da nossa população — e os falantes das variedades prestigiadas (moradores dos centros urbanos, mais escolarizados e de poder aquisitivo mais elevado). Para piorar o quadro, o abismo é ainda mais profundo entre esses dois conjuntos de variedades e a norma-padrão tradicional, o modelo idealizado de língua «certa» que aparece codificado nas gramáticas normativas. (Bagno 2015: 28)

4. PER QUÈ REIVINDICAR UNA LLENGUA BRASILEIRA?

Sens dubte, hi ha una certa distància lingüística entre el portuguès europeu i el brasiler, no només en registres o en sociolectes molt allunyats de la norma estàndard, sinó

8. Segons aquest estudi, basat en les estadístiques oficials, el rendiment mitjà d'una hora de feina entre la població considerada «blanca» amb estudis superiors és de 34,4 R\$, mentre que la mitjana en la població considerada «negra» és de 22,9 R\$. En nivells educatius inferiors la diferència és molt menor, però hi és.

també en els usos que hi són suposadament més pròxims, tal com posen en evidència estudis basats en corpus lingüístics com NURC, els informants del qual són persones urbanes amb alta escolarització. Aquesta distància pot arribar a dificultar la intercomprensió? És possible, en certs casos, però no és aquesta la qüestió decisiva. O no ho és per als defensors de l'autonomia lingüística del brasiler.

El problema brasiler és, d'una banda, l'ús discriminatori que es fa de la variació lingüística, que serveix per legitimar l'estratificació social i econòmica sobre la base d'una identificació entre model lingüístic rural i popular amb ignorància i fins i tot incapacitat mental. D'una altra, que l'existència d'una norma lingüística —necessària en les societats contemporànies, com reconeixen també tots els lingüistes que denuncien la discriminació— basada en el portuguès europeu «promove uma dolorosa ruptura temporal e espacial, além de conduzir ao desprezo que mais de duzentos milhões de pessoas tendem a dirigir à sua L1, o mais importante componente da identidade pessoal e coletiva» (Bagno 2016: 35) i mina, per tant, l'autoestima general de la població brasilera i molt especialment la d'origen rural i perifèric. Això perjudica seriosament la qualitat de l'educació, no als nivells d'una situació com l'afrontada per poblacions que rebien educació formal exclusivament en una llengua colonial ni genèticament ni tipològicament pròxima a la seva llengua inicial (la situació general a Àfrica, encara avui), però prou per allunyar els infants d'una escola que els diu que no saben parlar.⁹

La proposta de construir una norma estàndard més acostada als usos populars —i deixar d'emmirallar-se en la norma europea— té com a rerefons la voluntat d'acabar amb la discriminació per raó de llengua. No es tracta ni d'un «vale tudo» lingüístic, és a dir, de renunciar a una norma estàndard, ni de substituir l'actual amb la incorporació de tots els usos avui estigmatitzats. El que pretén, des de fa anys, un grup nombrós de lingüistes i educadors de trajectòria investigadora contrastada, és d'una banda actualitzar la norma estàndard amb una sèrie d'usos absolutament dominants al Brasil per tal que substituïxin normes del tot obsoletes, i d'una altra, substituir la dicotomia correcte-incorrec-te per un continu d'adequació que permeti valorar tot el ventall de registres en funció de la situació comunicativa.

Que aquesta proposta és fonamentalment política ho posa en evidència la reacció que genera en certs sectors. L'any 2011, per exemple, el Ministeri d'Educació brasiler va distribuir un llibre de llengua portuguesa, en el marc del Programa Nacional del Llibre Didàctic, destinat a estudiants joves i adults. El llibre —titulat *Por uma vida melhor*—va ser durament atacat a la premsa i a les xarxes socials amb l'acusació de fer apologia de la ignorància popular, pel fet que afirmava que, en certs contextos comunicatius orals, coses com la simplificació de la concordança de plural eren acceptables. És a dir, aplicava un enfocament més pròxim a la didàctica de les llengües i s'allunyava del to juridicope-nalista dels llibres de text més tradicionals en què hi ha una sola manera correcta d'usar la

9. El problema més greu d'aquesta mena de situacions no és la distància lingüística objectiva entre el model escolar i el familiar (com demostren els estudis sobre el sistema educatiu quebequès, per exemple), sinó la minusvaloració de la parla familiar, sigui quina sigui. Contribueix més al fracàs escolar l'estigmatització de la varietat vernacle que la imposició d'una varietat estàndard més o menys diferenciada d'aquesta.

llengua en qualsevol context. Doncs bé, aquest plantejament va provocar reaccions tan exagerades com aquesta:

Nem Hitler, com sua mente diabólica e homicida, realizou um projeto desse tipo para dominar a juventude nazista, ganhando simpatias e aplausos dos pouco letrados daquela época. Com pompa e circunstância, em uma palhaçada do politicamente correto, o governo petista organiza um exército de futuros adultos privados de proficiência no vernáculo, cuidadosamente preparado no sistema público de ensino, que servirá aos interesses do Estado brasileiro que está sendo forjado desde 2003, em conformidade com as lições de Gramsci (citad a Lucchesi 2015: 42)

Una fiscal fins i tot va portar el llibre als tribunals (tot i que posteriorment va reconèixer que s'havia equivocat), que van desestimar la denúncia. Però la guerra polititzada entorn de la llengua al Brasil venia de més enrere, amb episodis com la desqualificació de Lula perquè, segons els seus detractors, no sabia parlar (es va fer famosa una frase seva durant una campanya electoral: «O que o Brasil precisa é de menas safadeza, menas incompetência e menas maracutaia», en què flexionava l'adverbi, un tret popular no admès a l'estàndard, com el català «prouta»). Una desqualificació que sovint es dirigeix a pràcticament tota la població brasilera, com en el comentari d'A. Niskier en una entrevista de 1998 a la revista *Isto é* (citada per Silva 2004: 107):

Isto é — O Brasileiro maltrata muito a língua portuguesa. Quais os erros mais comuns?

A. Niskier — Erra-se tudo: concordância, regência, pontuação. Nunca vivemos um tempos tão penoso para a língua de Machado de Assis. A copa do Mundo foi um festival de gols, mas os erros de português ganharam de goleada. Pelé é um que erra demais nas concordâncias... Romário fala «menas» a toda hora. O que é isso? Eles inventam palavras. Outro erro frequente é quando dizem «houveram». Isso virou uma doença... uma epidemia. Outro dia foi o presidente do Banco Central que largou dois «houveram». Falar nossa língua corretamente é hoje um dever patriótico.

En general, s'acusa els lingüistes de rebutjar la normativització:

Por outro lado, qualquer debate hoje costuma logo ser abortado por recorrentes acusações da e na mídia de que os linguistas são (perigosamente) relativistas e, portanto, contrários ao ensino da norma-padrão. (Faraco 2002: 46)

Una acusació que es repeteix malgrat tots els esforços d'aquests especialistes per explicar que del que es tracta és de comprendre la variació —inherent a qualsevol llengua— i de no estigmatitzar els parlants. Al contrari, un dels objectius de l'ensenyament hauria de ser fer conscients els infants de la necessitat de dominar l'estàndard sense renunciar al seu coneixement lingüístic vernacle, pel fet que la societat castiga greument la incapacitat d'adequar els usos a la situació comunicativa, tal com, per exemple, afirma Marcos Bagno, un dels més persistents crítics de l'estigmatització de les parles populars:

Uma das tarefas do ensino de língua na escola seria, então, discutir os valores sociais atribuídos a cada variante lingüística, enfatizando a carga de discriminação que pesa sobre determinados usos da língua, de modo a conscientizar o aluno de que sua produção lingüística, oral ou escrita, estará sempre sujeita a uma avaliação social, positiva ou negativa. (Bagno 2003: 150)

Naturalment, seria possible concebre un projecte de renovació profunda de l'estàndard que acostés radicalment l'escriptura del brasiler als usos més realment generalitzats i reconeguts per la majoria de la població. Però si bé certs ajustos —com la col·locació pronominal, l'ús de pronoms tòpics nominatius en funció acusativa o la flexibilització de l'imperatiu— ja han arribat àmpliament a determinats registres escrits, aspectes com la simplificació de la morfologia verbal serien molt probablement rebutjats per la mateixa població que la fa. Les nostres societats són molt conservadores pel que fa a l'escriptura. Només cal constatar, per exemple, com el francès, després de segles de simplificació de la concordança nominal i verbal, continua mantenint les formes escrites arcaïques i no s'acosta gens a una ortografia més fonològica.

Així, els lingüistes es troben davant d'una paradoxa difícil: d'una banda constaten la gran distància entre norma lingüística, usos dels estrats socials més lletrats i (encara molt més gran) usos populars i d'estrats poc escolaritzats. Amb les ideologies lingüístiques vigents, aquesta distància es transforma en estigmatització i factor de discriminació, de manera que, per un sentit bàsic de la igualtat i la justícia (i sabent com sabem que les normes gramaticals diferents no tenen res a veure amb ignorància o poca capacitat mental),¹⁰ caldria canviar radicalment la norma per evitar els efectes perniciosos que té. Però, d'altra banda, són conscients de la forta implantació de la ideologia de l'estàndard i també de la demanda general d'una norma lingüística. Per tant, al final no poden deixar de recomanar que l'escola ensenyi l'estàndard com a norma de prestigi, encara que aquesta instrucció, això sí, vagi acompanyada d'una formació sociolingüística sobre la variació que respecti la diversitat i eviti la discriminació, així com de propostes graduals d'adaptació a formes més pròximes a l'ús. Perquè l'escola, tal com la concebem, no està ni pensada ni preparada per fer altra cosa que imposar models existents:

Romper com esse tipo de ensino que prestigia certas normas de uso em detrimento de outras — ideal teórico da lingüística e meta da pedagogia que entende a escola não como lugar de reprodução social, mas de transformação — parece incompatível com as sociedades em que se inserem as escolas como um dos instrumentos de adaptação e reprodução da sociedade estabelecida. (Silva 2004: 81)

10. Si l'absència de marques de concordança en els elements d'un sintagma nominal indiquessin poca capacitat mental, els anglòfons serien gent ben poc intel·ligent.

5. CONCLUSIÓ

La discussió sobre si el portuguès brasiler i l' europeu ja són dues llengües diferents té a veure molt més amb la voluntat d'accelerar l'adaptació de l'estàndard brasiler i sobretot d'independitzar-lo de la norma europea tradicional, que no pas amb constatar asèpticament un distanciament objectiu (que també hi és). Al capdavant, si no es pot erosionar significativament la ideologia de l'estàndard, sí que es pot proposar substituir-ne un d'obsolet per un de més acostat als fets. I una manera de fer-ho més efectiva i radical que la proposta de subestàndards és plantejar-lo com una llengua diferent. Segons Bagno (2018: 25), «descrever uma língua é, inexoravelmente, criar essa língua, conferir-lhe estatuto ontológico, dizer e mostrar que ela existe de tal e tal maneira».

El cas del portuguès i del brasiler, doncs, constitueix un bon exemple de fins a quin punt la individuació d'una llengua depèn de múltiples factors i presenta especificitats molt més lligades a la glotopolítica que a la lingüística. Casos com la individuació del serbi, el bosni i el croat, o la caracterització de les varietats baixalemanyes, xineses o italo-romàniques com a dialectes, dibuixen situacions que difícilment es poden entendre per la via de l'anàlisi lingüística. El conflicte sobre la llengua al Brasil té uns components propis que no trobem en altres situacions, i que es lliguen a la seva història particular —i molt especialment al seu passat esclavista— i a la seva configuració social actual. El conflicte lingüístic brasiler no deixa de ser una de les cares del conflicte social. Per això reduir la discussió sobre si portuguès i brasiler són dues llengües o bé la mateixa a tecnicismes sintàctics o fonològics no permet apuntar al nucli de la qüestió.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- BAGNO, Marcos (2000): *Dramática da língua portuguesa: tradição gramatical, mídia & exclusão social*. São Paulo: Loyola.
- BAGNO, Marcos (2001): *Português ou Brasileiro: um convite à pesquisa*. São Paulo: Parábola.
- BAGNO, Marcos (2003): *A norma oculta: língua & poder na sociedade brasileira*. São Paulo: Parábola.
- BAGNO, Marcos (2011b): *Gramática pedagógica do português brasileiro*. São Paulo: Parábola.
- BAGNO, Marcos (2015): *Preconceito linguístico*. Ed. revista e ampliada. São Paulo: Parábola.
- BAGNO, Marcos (2018): «Duas línguas, quantas políticas?», dins PINTO, P. Feytor / MELO-PFEIFER, S. (coord.): *Políticas linguísticas em português*. Lisboa: Lidel, p. 24-40.
- BERRUTO, Gaetano (1995 [2010]): *Fondamenti da sociolinguística*. 10a ed. Roma: Laterza.
- CASTILHO, Ataliba T. De (2010): *Nova gramática do português brasileiro*. São Paulo: Contexto.

- CASTRO, IVO (2011): *Introdução à História do Português*. Lisboa: Colibri.
- CIOBANU, A. M. / DINU, L. P. (2014): «On the Romance Languages Mutual Intelligibility», dins CALZOLARI, N. [et al.] (ed.): *Proceedings of the 9th International Conference on Language Resources and Evaluation*. Reykjavík: European Language Resources Association, p. 3.313-3.318.
- CUNHA, Celso / CINTRA, Lindley (1984 [2002]): *Nova Gramática do Português Contemporâneo*. Rio de Janeiro: Nova Fronteira.
- CUNHA, Celso (1975): *Uma política do idioma*. Rio de Janeiro: Tempo Brasileiro.
- CHIMBUTANE, Feliciano (2018): «Políticas e práticas linguísticas e formação do Estado-nação em Moçambique: da unidade na uniformidade à unidade na diversidade», dins PINTO, P. Feytor / MELO-PFEIFER, S. (coord.): *Políticas linguísticas em português*. Lisboa: Lidel, p. 106-123.
- FARACO, Carlos Alberto (2002): «Norma-padrão brasileira: desembaraçando alguns nós» dins BAGNO, Marcos (org.): *Linguística da norma*. São Paulo: Loyola, p. 37-61.
- FARACO, Carlos Alberto (2016): *História Sociopolítica da Língua Portuguesa*. São Paulo: Parábola.
- FERRAREZI, Celso / TELES, Iara Maria (2008): *Gramática do brasileiro: uma nova forma de entender a nossa língua*. São Paulo: Globo.
- GOOSKENS, C. / HEUVEN, V. J. (2017): «Measuring cross-linguistic intelligibility in the Germanic, Romance and Slavic Language Groups», *Speech Communication*, 89, p. 25-36.
- HAGEMELIER, Tjerk (2016): «O português em contacto em África», dins MARTINS, Ana Maria / CARRILHO, Ernestina (ed.): *Manual de linguística portuguesa*. Berlín: De Gruyter, p. 43-67.
- HAMMARSTRÖM, Harald (2016): «Linguistic diversity and language evolution», *Journal of Language Evolution*, 1 (1), p. 19-29.
- IBGE (2022): *Desigualdades sociais por cor ou raça no Brasil*. Brasília: Instituto Brasileiro de Geografia e Estatística [en línia]. Disponible a: <<https://www.ibge.gov.br/estatisticas/sociais/populacao/25844-desigualdades-sociais-por-cor-ou-raca.html?=&t=resultados>>. [Consulta: 8 de juny de 2023.]
- JENSEN, J. B. (1989): «On the mutual intelligibility of Spanish and Portuguese», *Hispania*, 72(4), p. 848-852.
- KATO, Mary / ROBERTS, Ian (org.) (1993): *Português brasileiro: uma viagem diacrônica*. Campinas: Unicamp.
- KLOSS, Heinz (1967): «Abstand Languages and Ausbau Languages», *Anthropological Linguistics*, 9 (7), p. 29-41.
- LAGARES, Xoan Carlos (2018): *Qual política linguística?: desafios glotopolíticos contemporâneos*. São Paulo: Parábola.
- LUCCHESI, Dante (2015): *Língua e sociedade partidas: A polarização sociolinguística do Brasil*. São Paulo: Contexto.
- MONTEAGUDO, Henrique (2012): «A invenção do monolingüismo e da língua nacional», *Gragoatá*, 32(1), p. 43-53.
- NEVES, Marco (2016): *Dez segredos da língua portuguesa*. Lisboa: Guerra & Paz.
- NOLL, Volker (1999 [2008]): *O português brasileiro: formação e contrastes*. Trad. Mário Eduardo Viaro. São Paulo: Globo.

- PERINI, Mário (2005): *Sofrendo a gramática: ensaios sobre a linguagem*. São Paulo: Ática.
- PERINI, Mário (2010): *Gramática do português brasileiro*. São Paulo: Parábola.
- PERINI, Mário (2016): *Gramática descritiva do português brasileiro*. Petrópolis: Vozes.
- PINTO, Paulo Feytor / MELO-PFEIFER, Sílvia (coord.) (2018). *Políticas linguísticas em português*. Lisboa: Lidel.
- PRATA, Mário (1993): *Dicionário de Português: Schifaiçfavoire: Crônicas Lusitanas*. São Paulo: Globo.
- SILVA, Rosa Virgínia Mattos e (2004): «*O português são dois*»: *Novas fronteiras, velhos problemas*. São Paulo: Parábola.
- VÁZQUEZ CUESTA, Pilar / MENDES DA LUZ, Maria Albertina (1971): *Gramática portuguesa*, 3a. ed. Madrid: Gredos.
- VELOSO, Rita (2016): «Subordinação relativa», dins RAPOSO, Eduardo Buzaglo Paiva [et al.] (ed.): *Gramática do Português*. Lisboa: Fundação Calouste Gulbenkian, v. ii, p. 2.063-2.135.
- VITRAL, Lorenzo (2017): *Gramática inteligente do português do Brasil*. São Paulo: Contexto.
- WALL, Albert / KABATEK: Johannes (2022): «Introduction: the state of the art in Brazilian Portuguese Linguistics», dins KABATEK, J. / WALL, A. (ed.): *Manual of Brazilian Portuguese Linguistics*. Berlín: De Gruyter, p. 1-21.

RESUM

El portuguès europeu i el brasiler presenten diferències clares i ben arrelades. Tanmateix, sempre s'ha considerat que es tracta de simple variació diatòpica. L'article es pregunta si és possible que la distància lingüística que presenten podria portar a considerar-les llengües diferents, tal com ha passat amb el gallec i el portuguès. S'hi revisen sumàriament els criteris d'individuació lingüística i alguns dels trets més clars de diferenciació entre ambdues varietats, que porten alguns lingüistes a afirmar que ja s'ha produït la individuació del brasiler. Finalment, es presenten i discuteixen els fonaments socioeconòmics i ideològics que justifiquen la proposta de secessió.

PARAULES CLAU: portuguès brasiler, sociologia de la llengua, individuació lingüística, discriminació lingüística.

ABSTRACT

Linguistic individuation and glottopolitics: the case of Brazilian Portuguese

European Portuguese and Brazilian Portuguese show clear, deeply-rooted differences. However, it has always been thought that this is mere diatopic variation. This article asks whether the obvious linguistic distance between the two justifies considering them different languages, as has happened with Galician and Portuguese. We briefly summarize the criteria for linguistic individuation and some of the more obvious differences between the two varieties, which have led some linguists to conclude that the individuation of Brazilian has already taken place. Finally, we present and discuss the socio-economic and ideological foundations of the proposed secession.

KEYWORDS: Brazilian Portuguese, sociology of language, linguistic individuation, linguistic discrimination.